

De kloostertuin van Mariadal in Roosendaal. Op de bovenste rij (vlnr): begraafplaats, vijver en contemplatieve tuin.
 Op de middelste rij (vlnr): boomgaard, contemplatieve tuin en nuttuin.
 Op de onderste rij (vlnr): *claustrum*, *claustrum* en groentekas (Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed 2010)

Marcel Musch¹

Monumentale veranderingen. De verhouding tussen geschiedschrijving, erfgoedbeleid en ontwerp

Leegstaand erfgoed

Wanneer oude gebouwen hun oorspronkelijk functie verliezen en nieuwe gebruikers een gebouw in gebruik nemen dan zal de relatie tussen het gebouw en zijn gebruikers veranderen. Nieuwe gebruikers zullen andere betekenissen hechten aan het gebouw dan de oorspronkelijke gebruikers. De nieuwe gebruikers missen de directe band met de sociaal-culturele betekenissen van een gebouw zoals deze worden gerepresenteerd door de architectuur en overgebracht door verhalen. De broeders en zusters die in de kloosters leefden en alle andere gebruikers van de kloosters die er een deel van hun leven hebben doorgebracht – scholieren, patiënten, studenten – hadden vaak een hechte band met het gebouw. De architectuur speelde daarin een grote rol. Dit geldt in het bijzonder voor religieuze gebouwen, waarbij vorm en inhoud hecht verbonden zijn. De architectuur sluit nauw aan op de religieuze betekenis en rituelen. Met het verdwijnen van de oorspronkelijke functie verdwijnt de directe relatie tussen architectuur en gebruik. De architectuurstijl is niet meer direct verbonden aan het gebruik, zoals bijvoorbeeld het geval was bij de kloosters waarbij de neogotische stijl een representatie was van de spirituele waarden en de maatschappelijke positie van de katholieke organisaties. Ook voor de structuur van het gebouw geldt dat de directe relatie tussen vorm en inhoud is verbroken. Voor nieuwe gebruikers is de oude structuur niet het kader voor de dagelijkse rituelen of de productieprocessen. Ten slotte is ook de verhouding van het gebouw tot de context bij een ander gebruik meestal radicaal gewijzigd. Bij al deze dimensies – stijl, structuur en context – is sprake van een breuk in de relatie tussen (de betekenis van) het gebouw en zijn gebruikers. Het einde van deze relatie die vaak een lange tijd heeft bestaan en zich in de loop der tijd organisch heeft ontwikkeld, betekent het einde van de historische continuïteit van het gebouw.

De band met het verleden

Tot op zekere hoogte, want er is ook sprake van continuïteit. Deze kan gevonden worden in de rol die historische gebouwen spelen in de (re)constructie van ons verleden. Op een algemener niveau zijn wij – ongeacht onze directe band met het gebouw – verbonden met de geschiede-

¹ De auteur dankt de medewerkers van de provincie Noord Brabant Jasper van Deursen, Wim Haarmann, Frederick Pienaar en Ben Seltens voor de informatie en samenwerking, zijn collega's van de leerstoel Urbanism and Urban Architecture, Jochem Groenland, Daan Lammers en Pieter van Wesemael, voor de inspirerende discussies tijdens de begeleiding van de masterstudio Urban Heritage, Loes Veldpaus voor enkele waardevolle tips voor literatuur en de studenten van het Masterproject Urban Heritage, Gijs Bouwens, Paul Kersten, Ruben Maat, Floris van Mooij, Jasper Uiter, Jurrien van der Voort en Tim Willems voor hun bijdrage aan het (ontwikkeld) onderzoek naar het klooster Mariadal.

nis die het gebouw representeert. Monumenten versterken de mentale band met dat verleden en maken zodoende de continuïteit tussen heden en verleden zichtbaar en beleefbaar.

Deze band met het verleden is een (mentale) constructie. Het gebouw vertelt het verhaal van een periode, van een plek, ook nadat de oorspronkelijke functie is verdwenen.² Het actief behouden van historische monumenten, de zorg voor erfgoed, is daarom een vorm van geschiedschrijving. En zoals de geschiedenis wordt geschreven, is ook het behouden van erfgoed een interpretatie van het verleden. Daarin is niet één keuze mogelijk, er zijn altijd meerdere verhalen te vertellen.

Defensief behoud

Bij alle gebouwen waar een ingreep wordt gedaan en onderhoud moet worden gepleegd, niet alleen bij historische monumenten, spelen twee fundamentele kwesties: de eerste heeft betrekking op de gelaagdheid van het verleden, de andere op onze positie ten opzichte van de geschiedenis en de vraag hoe we ons van daaruit verder willen ontwikkelen. De eerste kwestie is welk verleden moet worden behouden, of liever: welk verleden moet worden herinnerd. Zoals hierboven reeds gememoreerd: er is niet één verleden. Des te ouder het gebouw, des te meer veranderingen het heeft ondergaan. De tweede kwestie is welke ingrepen voor de toekomst wenselijk zijn. Daarbij gaat het niet alleen om de ingrepen die functioneel wenselijk zijn, maar ook om de positie die we innemen ten opzichte van het verleden, welke betekenis we hechten aan dit verleden en hoe we ons verder willen ontwikkelen.

Het beantwoorden van de vragen die aan de bovengenoemde kwesties zijn verbonden impliceert een omkering van de gangbare praktijk van erfgoedbehoud en -ontwikkeling. In de huidige praktijk domineert – ondanks recente pleidooien voor een verbreding van de praktijk van erfgoedontwikkeling³ – een defensieve benadering van het historische object. Cultuurhistorische waardestellingen resulteren over het algemeen in een inventarisatie van te behouden elementen en karakteristieken. Een actualisering van het gebouw binnen een dergelijk kader kan dan alleen plaatsvinden door deze ‘historisch waardevolle’ elementen te isoleren en als autonome elementen te behandelen. Het actualiseren van het gebouw betekent veelal dat om de ‘historisch waardevolle’ elementen heen ontworpen moet worden.

Deze benadering leidt tot de musealisering van specifieke onderdelen van het gebouw. Ondanks alle goede bedoelingen domineert in de (verbrede) praktijk van de erfgoedontwikkeling de ‘cultuur van verlies’.⁴

Toekomstige betekenis

Een offensieve benadering van het historische object daarentegen benoemt niet alleen de historisch waardevolle elementen maar koppelt daaraan ook de vraag welke eigentijdse betekenis wij hechten aan deze elementen. Zoals geschiedschrijving nooit neutraal is, zo is ook de constructie van een ‘representatieruimte’ geen neutrale activiteit.⁵ Eigentijdse opvattingen over erfgoed gaan uit van een brede definitie van erfgoed en hanteren het uitgangspunt ‘behoud door ontwikkeling’. Behoud van erfgoed wordt tegenwoordig over het algemeen beschouwd in de bredere context van waarde- en gebiedsontwikkeling en als onderdeel van een breder ‘historisch narratief’. We constateren echter dat bij deze brede

benadering van erfgoed het object zelf uit beeld raakt en ook dat de moeilijke vraag over het innemen van een positie ten opzichte van het verleden wordt genegeerd.

De benadering die ik voorstel blijft dicht bij het object als historische bron en biedt ruimte aan een stellingname ten opzichte van de culturele betekenissen zoals die in historische monumenten zijn gesteld. Deze offensieve benadering van de geschiedenis vergt een intensievere samenwerking van historici, erfgoedspecialisten en ontwerpers. Aan de hand van het klooster Mariadal te Roosendaal dat momenteel grotendeels leeg staat en waarvoor de Provincie Noord-Brabant een nieuwe functie zoekt, verken ik de mogelijkheden voor deze alternatieve benadering.

Klooster Mariadal

Het cultuurhistorische belang van het klooster Mariadal ligt volgens de beschrijving van het monumentenregister in de betekenis die het complex heeft als uitdrukking voor ‘het toegenomen zelfbewustzijn van de katholieke congregaties in het Interbellum’. Ook wordt genoemd de betekenis van het klooster als ‘voorbeeld van de typologische ontwikkeling van het congregatieklooster’ en de bijzondere plaats die het inneemt in het oeuvre van de architecten Cuypers en Sturm.⁶ In de beschrijving van het monumentenregister wordt de bovengenoemde cultuurhistorische betekenis echter niet direct gekoppeld aan de formele kenmerken van het complex.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) heeft van het kloostercomplex het cultuurhistorisch belang in samenhang met het ontwikkelperspectief verkend.⁷ De verkenning benoemt als het cultuurhistorisch belang van de bebouwing hoofdzakelijk de architectuurstijlen van de verschillende onderdelen van het gebouwencomplex. Het klooster Mariadal is gebouwd in de stijl van de ‘traditionalistische Delftse school’, terwijl het bijbehorende Gertrudislyceum in een ‘aan de renaissance ontleend eclecticisme’ is gebouwd. In de beschrijving wordt verder nog gewezen op het sobere of juist monumentale karakter van bepaalde onderdelen. De kapel wordt als een *Gesamkunstwerk* gekwalificeerd. Op de beschrijving van het monumentenregister en de verkenning van de RCE valt niets af te dingen. Maar de focus op architectuurstijlen en oeuvregeschiedenis is – bewust of onbewust – wel een aanzet voor een specifieke en smalle interpretatie van de betekenis van het gebouw en de historische verhalen die er aan worden verbonden. Onderstaand wordt geprobeerd de historische betekenis van het klooster te verdiepen en in een breder verband te plaatsen en wordt tegelijkertijd een poging gedaan deze te koppelen aan de formele kenmerken van het gebouw en de mogelijke toekomstige betekenis hiervan te benoemen.

² Daarin kan overigens zowel het accent worden gelegd op de onveranderlijke identiteit van een lokale gemeenschap als op de continue veranderlijkheid van deze gemeenschap.

³ Zie onder andere: Ministerie voor OCW, *Kiezen voor karakter*; Netwerk Erfgoed & Ruimte, *Van gearrangeerd huwelijk tot dynamische verhouding*; Netwerk Erfgoed & Ruimte, *Karakterschetsen*.

⁴ Jansen, ‘De toekomst van het verleden’.

⁵ Kolen, ‘Een functionele geschiedenis’, 86.

⁶ Beschrijving Rijksmonument nummer: 517245, 12-10-2014, bron: www.rijksmonumenten.nl.

⁷ *Cultuurhistorische Verkenning Klooster Mariadal*.

Opkomst van de negentiende-eeuwse kloosters

Het voormalig klooster Mariadal van de Franciscanessen van Roosendaal herinnert aan een maatschappij waarin de katholieke kerk een dominante rol speelde in de opvoeding van de jeugd, de zorg voor hulpbehoevenden en in algemene zin het geestelijke en spirituele welbevinden van de bevolking in Noord-Brabant. De katholieke kerk kreeg deze ruimte in 1840, onder koning Willem II. Onder zijn bewind werden de mogelijkheden voor het oprichten en financieren van confessionele instellingen vergroot. Ook het verbod op het stichten van kloosters werd door Willem II opgeheven. Dit opende de weg naar een grote rol van de kloosters bij het aanbieden van onderwijs en zorg. De congregaties hebben daarmee een belangrijke bijdrage geleverd aan de emancipatie van de katholieke bevolking van Noord-Brabant.⁸

Zo ook in Roosendaal. De congregatie van de franciscanessen heeft in Roosendaal een grote rol gespeeld bij het verzorgen van onderwijs en het bieden van gezondheidszorg en heeft zo de groei van de gemeente mogelijk gemaakt. De ontwikkeling van Roosendaal heeft relatief lang op zich laten wachten maar het was met de aanleg van een spoorlijn in 1854 vanuit België wel de eerste stad in Noord-Brabant met een spoorwegstation. De aanleg van de spoorlijn zorgde voor groei van de industrie en een grote toename van de bevolking. De Franciscanessen van Roosendaal waren al vanaf 1832 werkzaam in het onderwijs voor meisjes en in de gezondheidszorg.⁹ De congregatie is een afsplitsing van de franciscanessen uit Etten, ook wel de Congregatie Penitenten-Recollectinen geheten. De congregatie in Roosendaal is opgericht door Mère Marie Joseph.¹⁰ Deze zuster had zich in 1802 aangesloten bij de Zusters Penitenten-Recollectinen die rond 1796 zijn gevlucht uit België. In 1801 stichtten deze zusters in Waalwijk een kostschool voor jonge kinderen, een nieuw fenomeen voor dit deel van Brabant.¹¹ Het internaat in Waalwijk lijkt daarmee aan het begin te hebben gestaan van de latere onstuimige groei van kostscholen of 'pensionaten' in Noord-Brabant, die vanaf het eind van de negentiende eeuw op gang kwam en zijn hoogtepunt kende in de jaren vijftig van de vorige eeuw.¹² Ook de franciscanessen die door Mère Marie Joseph in 1832 naar Roosendaal werden gestuurd, begonnen een pensionaat. Later werden vanuit Roosendaal verscheidene pensionaten en scholen in andere steden opgericht.¹³

De congregatie van de Franciscanessen (Penitenten-Recollectinen) van Roosendaal werd opgericht door Mère Marie Joseph (ongedateerde foto uit: *Bij het eeuwfeest der Penitenten-Recollectinen van Roosendaal*)

Netwerken en afscherming

De ontwikkeling van het katholieke onderwijs, waaronder de pensionaten, verliep dus via netwerken van congregaties. De Franciscanessen van Roosendaal openden de filialen in een razend tempo, vaak ver buiten de regio. Niet alleen breidde de congregatie het aantal filialen uit, zij verbreedde ook haar werkveld met de bewaarschool en de kweekschool. De netwerken van congregaties laten zien dat het gangbare geromantiseerde beeld van de Brabantse maatschappij dat is gebaseerd op lokale, kleinschalige gemeenschappen, moet worden genuanceerd. De congregaties overstegen de lokale verbanden. Met het missiewerk kregen deze netwerken zelfs een internationale dimensie. Ze vormden daarmee, zeker voor vrouwen, een alternatieve gemeenschap die niet alleen ruimte bood voor het nastreven van een carrière maar ook voor het mogelijk maken van sociale mobiliteit. De afscherming van de samenleving en de disciplinerende structuur binnen de muren van het klooster waren voorwaarden voor de ruimte die binnen deze gemeenschap werd geboden. De congregaties hebben daarmee, paradoxaal genoeg, een rol gespeeld in de emancipatie van vrouwen en minderbedeelden. De parallelle samenleving was gebaseerd op twee samenhangende aspecten: de afscherming en de bovenlokale netwerken. De betekenis van de typologie van het afgesloten klooster is (gedeeltelijk) een andere dan bij het middeleeuwse klooster. Bij de negentiende-eeuwse kloosters in Noord-Brabant diende de functie van de afscherming niet (alleen) om contemplatie mogelijk te maken maar ook om een sociale afscherming te realiseren.

Een eigentijdse betekenis van deze typologie van afscherming kan liggen in het bieden van een plek aan kwetsbare mensen die het binnen de huidige geïndividualiseerde samenleving moeilijk zelfstandig kunnen redden. Het klooster Mariadal ligt daarvoor op een mooie plek: midden in de stad, maar afgeschermd van de buitenwereld. Een moeilijk te realiseren maar mooie gedachte zou zijn om dan ook de verbanden tussen de voormalige kloosters te herstellen, om zo opnieuw een bovenlokaal netwerken van gemeenschappen te creëren zodat binnen de beschermde gemeenschap ook ruimte is voor sociale mobiliteit.

De ontwikkeling van het klooster aan het lint

De Franciscanessen van Roosendaal vestigden zich in 1832 in een oud herenhuis aan de Molenstraat.¹⁴ De congregatie begon er een meisjesschool en het pensionaat Sainte Marie. De Molenstraat is een van de drie oorspronkelijke lintwegen van Roosendaal. Vanuit het herenhuis ontwikkelde het klooster zich verder. In 1838 werd het herenhuis uitgebreid en in 1842 werd aan de achterzijde een kapel gebouwd.¹⁵ Dit is een patroon dat bij veel kloosters in de Noord-Brabantse dorpen en steden is terug te vinden. De eerste vestiging van een klooster vond plaats aan het lint, vaak in een bestaand gebouw. De successievelijke

⁸ Van de Sande, 'Noord-Brabant'.

⁹ Smits, *Vademecum*.

¹⁰ G., 'De Vrouw der Voorzienigheid', 10.

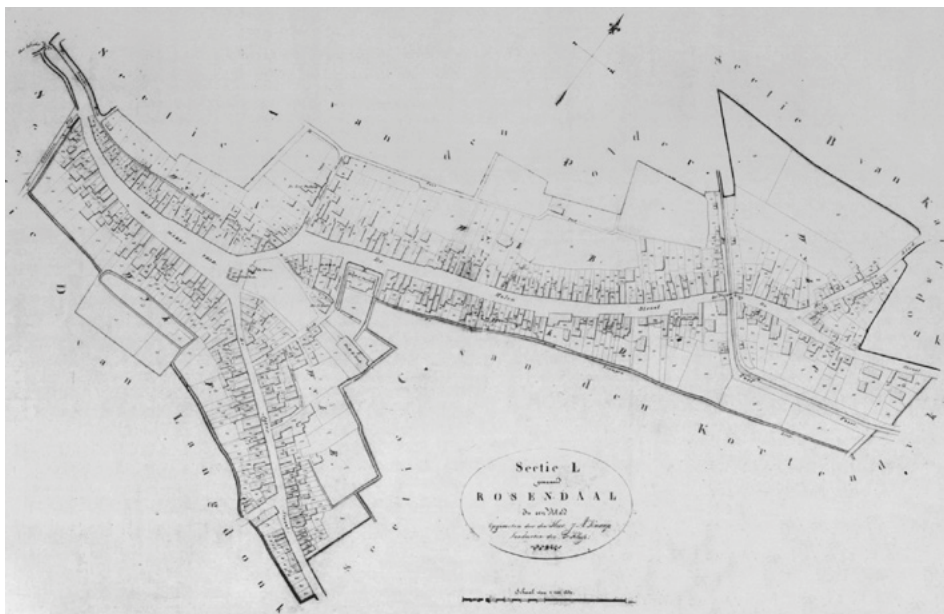
¹¹ G., 'De Vrouw der Voorzienigheid', 7.

¹² Naar schatting waren er in Noord-Brabant rond 1900-1920 ongeveer zestig pensionaten en internaten en het aantal bleef tot groeien tot in de jaren vijftig. Zie nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_internaten_in_Nederland (retrieved 2 juni 2015)

¹³ In 1844 in Woerden en in Monfoort, in 1850 in Monster, in 1853 in Hulst, in 1860 in Groenlo en in 1873 in Groot-Zundert. Zie: Sr. Félicité, 'Het aandeel', 13.

¹⁴ G., 'De Vrouw der Voorzienigheid', 10.

¹⁵ Smits, *Vademecum*, 691.

De straat met lintbebouwing aan de rechterzijde is de Molenstraat, waar de Franciscanessen van Roosendaal zich in 1832 vestigden. Kadastrale kaart Sectie L, eerste blad 1823 (Atelier Quadrat, *Kloostercomplex Mariadal*, 14)

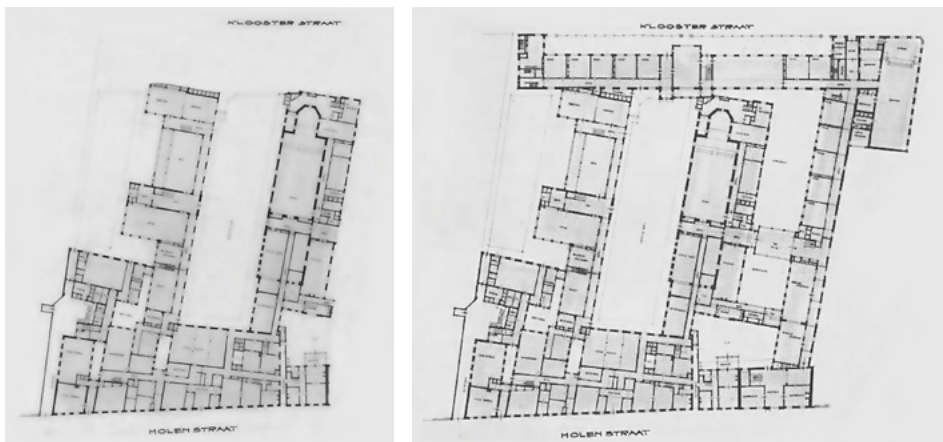
De situatie omstreeks 1850 (Technische Universiteit Eindhoven, *Urban Heritage Atlas Mariadal*)

Legenda: 1. Kloosterstraat
2. Klooster Franciscanessen van Roosendaal
3. Pensionaat Sainte Marie

Lintbebouwing en kloostercomplex (Technische Universiteit Eindhoven, *Urban Heritage Atlas Mariadal*)

uitbreidingen vonden plaats aan de achterzijde in de vorm van lange zijvleugels loodrecht op deze voorbouw. De vleugels aan de achterzijde werden in veel gevallen rondom een hof gesitueerd. In het begin was het hof aan de achterzijde meestal open, bij latere uitbreidingen ontstond vaak een geheel omsloten hof.¹⁶

Het pensionaat Sainte Marie was met het rectoraat van het zusterklooster ondergebracht in langgerekte vleugels rondom een open hof (links). Toen het zusterklooster in 1919 werd uitgebreid met het Sint-Gertrudis Lyceum ontstonden vier omsloten hoven (Atelier Quadrat, *Kloostercomplex Mariadal*, 16 en 18)

Binnen- en buitenwereld

Het ontwikkeltraject van de kloosters in de steden en dorpen in Noord Brabant leidde tot een dubbele oriëntatie: aan de voorzijde lag het klooster aan het lint en sloot het naadloos aan op de stedelijke structuur, aan de achterzijde ontstond een eigen, meestal afgeschermd wereld. De dubbele oriëntatie duidt op de rol die de kloosters in de samenleving vervulden en die ook in de architectuur tot uiting komt. De vaak 'burgerlijke' architectuur van de voorgevel wijst op de neiging van de congregaties om zich in de dorps- of stedelijke samenleving te assimileren, hoewel in de meeste kloostergevels in de voorgevel, vooral bij de entree, altijd wel enige 'katholieke' elementen zijn te vinden. Veel voorkomend is de combinatie van een voorgevel in 'burgerlijke' neorenaissance stijl aangevuld met 'katholieke' neogotische elementen bij de entree. De typologie van het hof en de afgeschermd kloostertuin daarentegen duidt op het streven om een eigen gemeenschap te creëren met een eigen sociale structuur.¹⁷

De vraag hoe men in de huidige tijd omgaat met dit verschil van het architectonisch beeld van de binnen- en de buitenwereld, raakt aan het debat over samenhang in het stedelijke beeld, de wenselijkheid van architectonische diversiteit en stedelijke monumentaliteit. De vraag in hoeverre er in de beleving van de stad sprake moet zijn van een samenhangend beeld of dat er juist ruimte moet worden geboden aan diversiteit en individuele vrijheid hangt sterk af van de situatie. Het is bovendien een ideologisch geladen discussie. Vanuit een radicaal neoliberal perspectief is elke vorm om tot een samenhangend stadsbeeld te komen een ongewenste inperking van de individuele vrijheid. De eigentijdse betekenis van

¹⁶ Lopend onderzoek Jochem Groenland, Daan Lammers en Marcel Musch, UrbanLab, leerstoel UUA, 2015. Een zelfde ontwikkeltraject is bijvoorbeeld te vinden bij de kloosters van de Franciscanessen van Dongen (vanaf 1801), de Franciscanessen van Oirschot (vanaf 1821) en de Broeders van Saint-Louis te Oudenbosch (vanaf 1840). Smits, *Vademecum*, respectievelijk 329, 605 en 67.

¹⁷ Een goed voorbeeld van dit contrast tussen de binnen- en de buitenwereld is het voormalig Instituut St. Louis van de Broeders van Oudenbosch, waarvan de voorgevel is gebouwd in een terughoudende architectuur die zich schikt naar de bebouwing van het dorpslint terwijl de bebouwing aan de binnenhoven zijn gebouwd in een uitbundige neobarokke stijl.

De voorgevel van pensionnat Sainte Marie, circa 1910 (Atelier Quadrat, *Kloostercomplex Mariadal*, 14)

het model van de binnen- en buitenwereld die de (voormalige) kloosters vertonen, kan zijn dat het zowel de mogelijkheid biedt om de samenhang van het stadsbeeld te versterken als ruimte laat voor architectonische differentiatie.¹⁸

Uitbreiding in het Mariadal

De uitbreidingen van de kloosters aan de achterzijde waren mogelijk doordat de kavels aan de linten over het algemeen zeer diep waren, aan de Molenstraat tot negentig meter. De kavels werden aan de achterzijde (de noordzijde) begrensd door een kronkelend pad waarlangs later een smalle achterstraat werd aangelegd, de Kloosterstraat. De Molenstraat ligt op een hoger gelegen zandrug, daar achter ligt het lager gelegen Mariadal. In dit Mariadal, aan de overzijde van de Kloosterstraat, werd na 1870 de uitbreiding van religieuze gebouwen voortgezet. In 1870 bouwen de broeders van Saint-Louis aan de Vughtstraat (in het verlengde van de Kloosterstraat) een nieuwe school en klooster. In 1919 werd aan de zuidzijde van de Kloosterstraat het Sint-Gertrudis Lyceum gebouwd. Tegenover het lyceum, aan de noordzijde van de Kloosterstraat, bouwden de franciscanessen in 1925 vervolgens de lagere Mariaschool. Achter de

Het pad dat aan de achterzijde langs de kavels van het klooster liep, werd later de Kloosterstraat. Foto circa 1970 (Atelier Quadrat, *Kloostercomplex Mariadal*, 18)

Mariaschool legden zij een siertuin en een begraafplaats aan.¹⁹ Hoewel aan de Kloosterstraat een groot aantal gebouwen werd opgetrokken, behield de straat het karakter van een smal en kronkelend achterpad. De bouw van het Sint-Gertrudis Lyceum en de Mariaschool was kennelijk geen aanleiding om de Kloosterstraat te verbreden. Wellicht is dit doelbewust: de scholen waren immers nauw verbonden met het bestaande kloostercomplex en bovendien wilde men de leerlingen goed in de gaten houden. Hieruit is mogelijk de oriëntatie van de scholen op het binnengebied met de hoven voortgekomen. De schoolgebouwen oriënteren zich nauwelijks op de openbare straat.

Situatie rond 1925 (Technische Universiteit Eindhoven, *Urban Heritage Atlas Mariadal*)

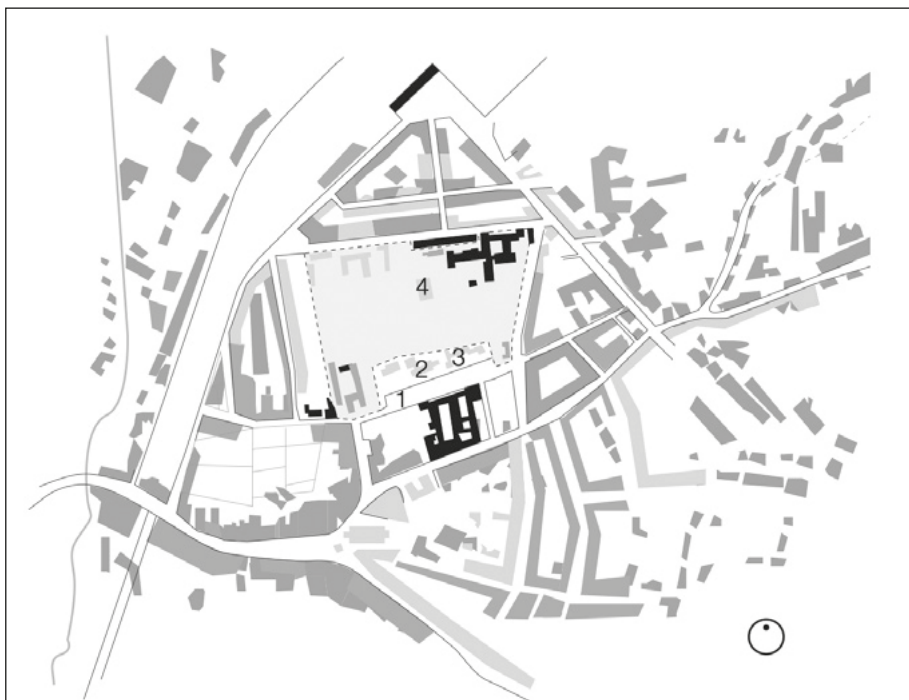
Legenda: 1. Kloosterstraat
2. Franciscanessen van Roosendaal
3. Broeders van Saint-Louis
4. Mariaschool
5. Begraafplaats

In de jaren zeventig van de vorige eeuw werd de combinatie van een smalle achtersteeg met daaraan grote gebouwen kennelijk als negatief beoordeeld. De Mariaschool en de Sint-Gertrudisschool werden gesloopt en dit was aanleiding om de Kloosterstraat te verbreden, meer dan achteraf nodig lijkt. De hechte relatie tussen het kloostercomplex en de bebouwing aan gene zijde van de Kloosterstraat verdween hierdoor. De Kloosterstraat kreeg het karakter van een functioneel vormgegeven 'stroomweg' of 'ontsluitingsweg' – een vormgeving die overigens niet overeenkomt met de werkelijke functie. De zuidzijde van de Kloosterstraat

¹⁸ Waarbij overigens in de meeste gevallen de bestaande architectuur vaker aanleiding zal geven om aan de (semipublieke) binnenwereld een grote mate van samenhang te creëren en aan de (publieke) buitenwereld van het lint een grote mate van differentiatie toe te laten.

¹⁹ Atelier Quadrat, *Kloostercomplex Mariadal*, 16.

bestaat nu uit relatief grote vrijstaande gebouwen die vrij staan in de ruimte. De historische verbinding tussen centrum-lint (de Molenstraat), lint-kavel (de voormalige locatie van Sint-Marie en Sint-Gertrudis), achterstraat (Kloosterstraat) en kloostertuin is hierdoor verbroken.

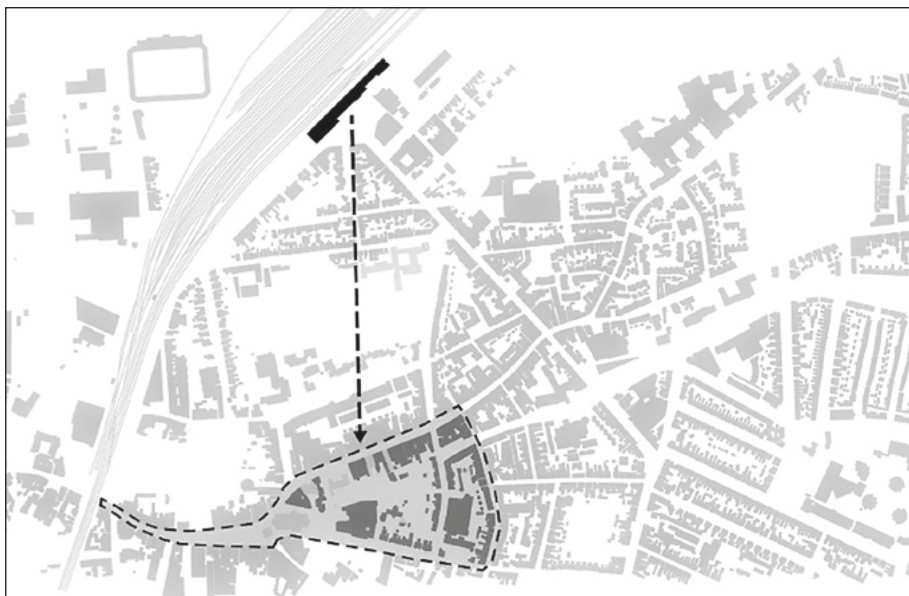
Situatie omstreeks 1975 (Technische Universiteit Eindhoven, *Urban Heritage Atlas Mariadal*)

- Legenda: 1. Kloosterstraat
2. Scholen
3. Kleuterschool
4. Nieuwe begraafplaats

Een gelaagde stedelijke structuur

In het huidige bestemmingsplan wordt het gebied benoemd als 'stedenbouwkundig afwijkend gebied'.²⁰ Het is een indicatie van de discontinuïteit van het stedelijk weefsel en het ontbreken van een richtingsgevoel voor de toekomstige omgang met het gebied. Een benadering waarbij meer rekening wordt gehouden met het historische gebruik (de koppeling van de gebouwen aan beide zijden van de steeg) en de typologie van de gebouwen (grote gebouwen rondom een ruim hof langs smalle straten) had meer recht kunnen doen aan de specifieke kwaliteiten van de oorspronkelijke stedelijke structuur. De eigentijdse betekenis van de hoven, die dwars op de structuur van straten en stegen met elkaar verbonden zijn, is dat een dergelijke structuur kan bijdragen aan een gedifferentieerde stedelijke ervaring. De onderling verbonden hoven hadden een alternatieve stedelijke route kunnen vormen voor voetgangers. Door de sloop van de Maria- en de Sint-Gertrudisschool en de verbreding van de Kloosterstraat is dit aan de zuidzijde van het kloostercomplex nauwelijks meer te herstellen. Maar bij de kloostertuin van het Mariadal (en bij vele andere voormalige kloosters langs linten) kan nog wel gebruik worden gemaakt van de potenties van deze gelaagde stedelijke structuur.

Het klooster en de ontwikkeling van de stedelijke periferie

Na de verplaatsing van het station in 1907 kwam het kloostercomplex op een cruciale plaats tussen centrum en station te liggen (Technische Universiteit Eindhoven, *Urban Heritage Atlas Mariadal*)

In 1907 werd het station van Roosendaal naar het noorden verplaatst.²¹ Dit was aanleiding om in 1909 een plan te maken voor een nieuwe wijk tussen het station het centrum.²² Het klooster kwam op een cruciale plek tussen het centrum en nieuwe station te liggen. Mogelijk hebben de franciscanessen, net als de broeders van Saint-Louis die hun klooster al eerder aan de achterzijde hebben uitgebreid, de kavels achter de Mariaschool al in een vroeg stadium verworven, rekening houdend met toekomstige ontwikkelingen. Een andere mogelijkheid is dat het lager gelegen gebied, het Mariadal, te nat was en daardoor niet aantrekkelijk voor ontwikkeling.²³ Bij de bouw van het klooster Mariadal kon het gebied daarom wellicht voor een beperkte som worden verworven. Na 1909 kwamen de straten rondom de latere kloostertuin langzaam tot ontwikkeling. Omstreeks 1920 wordt een plan gemaakt voor het gebied rondom de kloostertuin. Het uitbreken van de economische crisis na de beurscrash van 1929 zal er voor hebben gezorgd dat de ontwikkeling van het gebied moeilijk op gang kwam.²⁴ In de Ludwigstraat aan de westzijde werden woningen gebouwd in de stijl van de Delftse School. Langs de Brugstraat kwam de ontwikkeling langzamer op gang.

²⁰ Terwijl de omliggende gebieden in de legenda op een vanzelfsprekende historische en ruimtelijke worden benoemd als 'park', 'pleinen' en 'historisch lint'. Zie: RIGO, *Bestemmingsplan*, 22.

²¹ In veel steden is te zien dat de kloosters aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw onderdeel zijn van de ontwikkeling van de stedelijke periferie, vaak als gevolg van de komst van een station.

²² RIGO, *Bestemmingsplan*, 21.

²³ Bureau Oranjewoud, *Een erfgoedkaart*, 13.

²⁴ Atelier Quadrat, *Kloostercomplex Mariadal*, 18.

De kloostertuin van Mariadal

Situatie omstreeks 1945 (Technische Universiteit Eindhoven, *Urban Heritage Atlas Mariadal*)

Legenda: 1. Kloosterstraat
2. Burgemeester Prinsensingel

In 1934 kwam het kloostercomplex Mariadal aan de Vincentiusstraat gereed. Daarmee ontstond een besloten kloostertuin. De kloostertuin werd (en wordt) aan de noordzijde begrensd door het nieuwe kloostercomplex en aan de zuidzijde door de Mariaschool, de arbeiderswoningen, de tabaksfabriek en het klooster van de broeders van Saint-Louis. Aan de oost- en westzijde werd de kloostertuin begrensd door woningen. Tussen het klooster aan de Molenstraat en de kloostertuin werd een tunnel aangelegd zodat de zuster ongezien de straat konden oversteken.

De RCE oordeelt dat de kloostertuin van Mariadal van cultuurhistorisch belang is door de aanwezigheid van een groot aantal kenmerken die typerend zijn voor een kloostertuin. Deze kenmerken zijn: een combinatie van economische, religieuze en recreatieve functies, beslotenheid ten opzichte van de buitenwereld, verwevenheid van de genoemde functies en een zelfvoorzienend karakter.²⁵ Al deze kenmerken zijn in de kloostertuin Mariadal aanwezig. Bijzonder aan de tuin is verder de aanwezigheid van een aantal religieuze beelden, een Lourdesgrot en een Mariakapel. Het argument voor behoud van de kloostertuin is vooral dat de tuin een (zeldzaam) voorbeeld is van de categorie kloostertuin. De waarde van de kloostertuin van Mariadal is, met andere woorden, gebaseerd op het belang om de kloostertuin als algemeen historisch fenomeen te kunnen tonen. Hiermee kan het historisch verhaal over de kloostertuin als onderdeel van een besloten wereld, een zelfvoorzienende gemeenschap, aan toekomstige generaties worden verteld.

Aan de noordzijde (bovenaan) zien we het recent gereed gekomen kloostercomplex aan de Vincentiusstraat. Luchtfoto uit 1935 (Atelier Quadrat, *Kloostercomplex Mariadal*, 20)

De RCE gaat ervan uit dat ‘het voortbestaan van het kloostercomplex, met behoud van de cultuurhistorische kwaliteiten’ de meeste kans heeft wanneer de nieuwe functie dicht bij de oorspronkelijke functie ligt omdat deze het beste kan ‘inspelen op de cultuurhistorische waarden van het monument’.²⁵

Welke functies en welke cultuurhistorische waarden zouden dat in het geval van de kloostertuin kunnen zijn? De cultuurhistorische waarde zoals het RCE deze definieert, is deels gebaseerd op fysieke kenmerken (de beslotenheid, de verdeling in drie delen, een voor elke functie, de verwevenheid van deze tuionderdelen met enkele bijzondere objecten) en deels gebaseerd op het historisch gebruik (de menging van drie functies en het zelfvoorzienend karakter). Vooral het behouden van de kenmerken die verbonden zijn aan het historisch gebruik is lastig. Het kenmerk van het zelfvoorzienend karakter heeft bijvoorbeeld zijn betekenis verloren

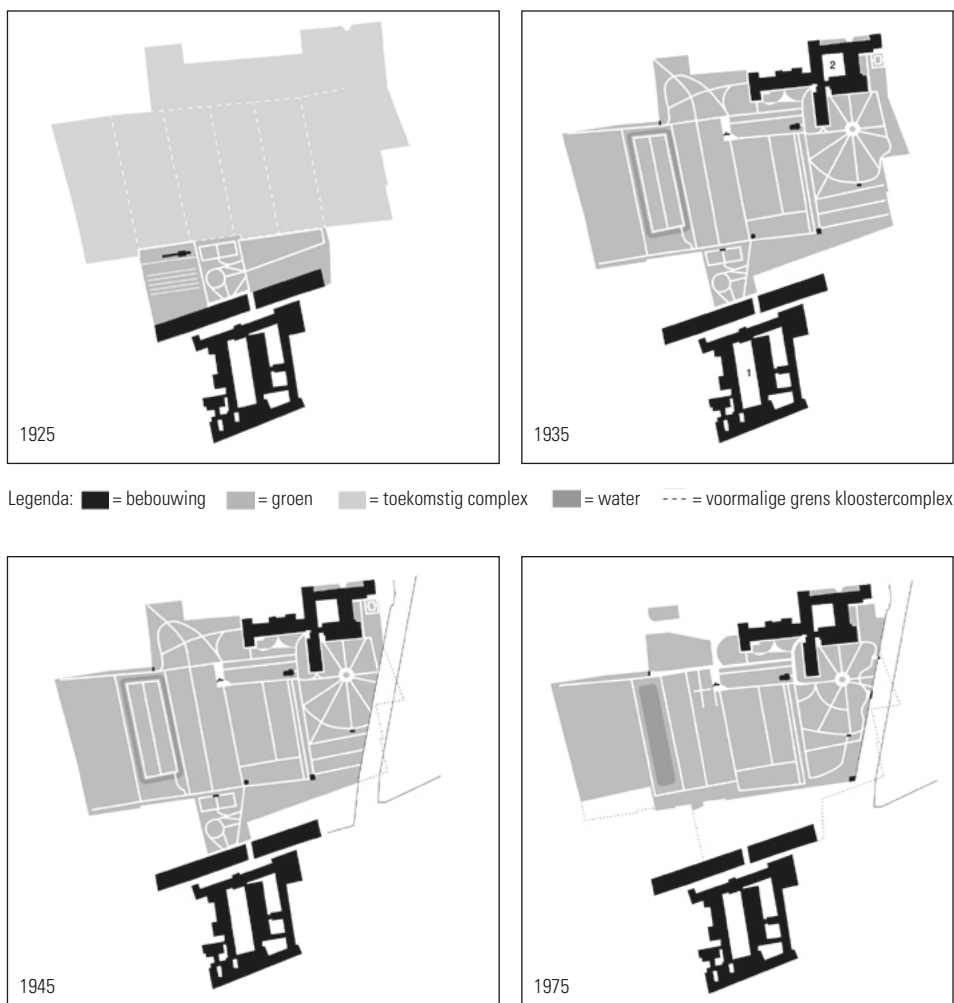

De siertuin van Mariadal (Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed 2010)

²⁵ *Cultuurhistorische Verkenning Klooster Mariadal*, 7.

²⁶ *Cultuurhistorische Verkenning Klooster Mariadal*, 15.

nu de zusters zijn vertrokken. Het is onwaarschijnlijk dat het zelfvoorzienend karakter van het complex kan worden gereactiveerd. Hoogstens kan de herinnering aan het zelfvoorzienend karakter worden behouden door de ruimtelijke structuur van de driedeling in stand te houden, ingevuld met een ander gebruik.²⁷ De kenmerken van de kloostertuin die door het RCE worden genoemd (de beslotenheid van de tuin, de aanwezigheid van de drie functies – economie, religie en recreatie – de verweving van deze drie functies en het zelfvoorzienend karakter) delen een diepere achtergrond. Het belang van de kloostertuin ligt in de essentiële rol die deze speelt in een manier van leven waarin alle onderdelen – werk, contemplatie en recreatie – in verhouding tot elkaar staan en in balans worden gehouden. De ruimtelijke structuur is een van de voorwaarden om het kloosterleven te kunnen leiden.²⁸

De ontwikkeling van de kloostertuin van Mariadal tussen 1925 en 1975 (Technische Universiteit Eindhoven, *Urban Heritage Atlas Mariadal*)

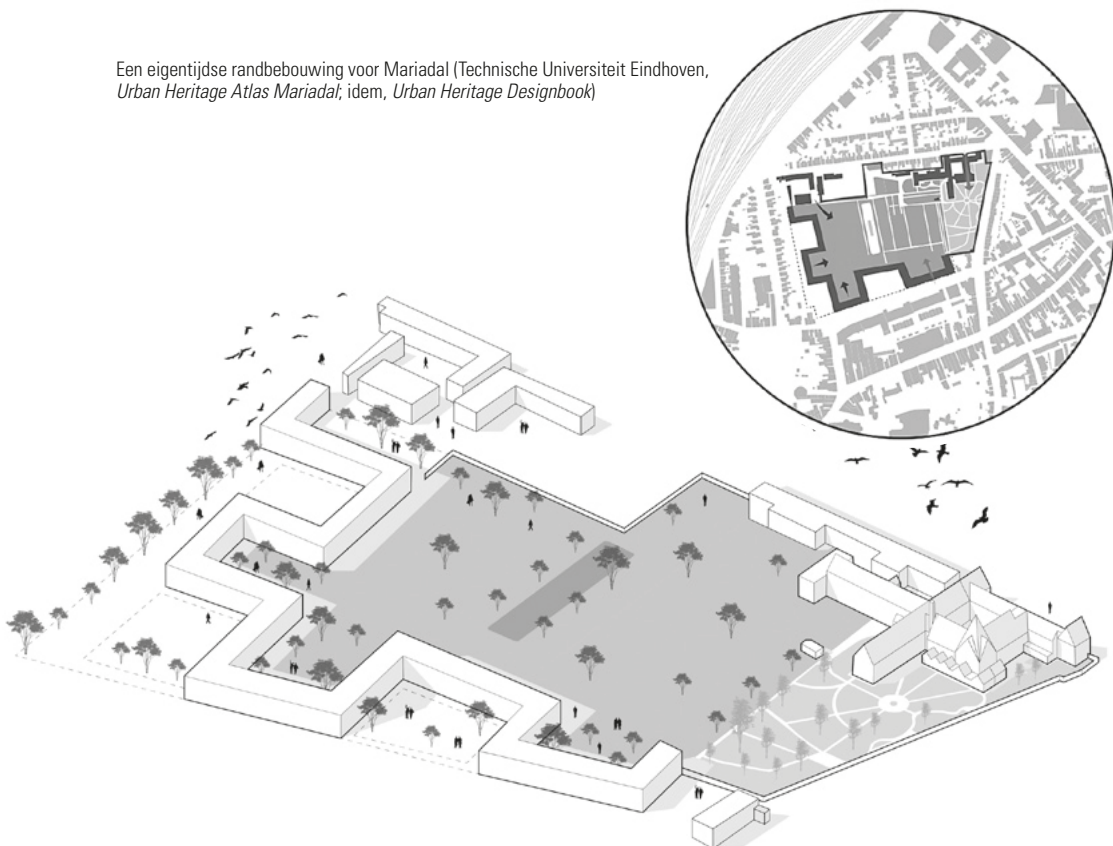
Een eigentijdse kloostertuin

Wat is de hedendaagse betekenis van een dergelijke autarkische gemeenschap met een levenswijze waarin alle onderdelen op elkaar betrokken zijn en plaatsvinden op één plek?

In een samenleving waar het dagelijks leven veel meer gefragmenteerd is, in sociaal, economisch en ruimtelijk opzicht, staat een dergelijke manier van leven erg ver van ons af. Weliswaar wijzen allerlei hedendaagse trends op een behoefte in grote delen van de samenleving om meer controle te krijgen over de productie van onze eerste levensbehoeften (voedsel, onderdak), over ons werk en over onze geestelijke ontwikkeling (denk aan uiteenlopende trends zoals *urban farming*, zelfbouw, zelfstandig ondernemerschap et cetera), maar deze losstaande maatschappelijke trends missen de integratie van alle onderdelen van het dagelijkse leven binnen de kloostergemeenschap.

Een totale integratie van het dagelijks leven binnen de strikte regels van een besloten gemeenschap is niet meer van deze tijd. Zoeken naar een herinterpretatie van de kloostertuin en/of het kloosterleven als geheel, naar een actualisering van het totale concept van het klooster, lijkt daarom weinig vruchtbaar. Daarvoor is de breuk te groot.

Een eigentijdse randbebouwing voor Mariadal (Technische Universiteit Eindhoven, *Urban Heritage Atlas Mariadal*; idem, *Urban Heritage Designbook*)

- 27 De RCE onderkent overigens dat het moeilijk is om het gemengde karakter (economie, recreatie, religie) van kloostertuinen te bewaren. Er zijn slechts acht tuinen over waar dit gemengde karakter bewaard is gebleven.
- 28 Een besloten gemeenschap, een strikt dagritme, een duidelijke hiërarchie en uiteraard religieuze zingeving zijn de andere voorwaarden.

Er is wel een maatschappelijke behoefte om nieuwe verbanden te kunnen leggen tussen onderdelen van een steeds complexere samenleving, om kennis te maken met delen van de samenleving waarmee men normaal gesproken niet snel in contact komt. Wellicht is daarom de ontwikkeling van een eigentijdse kloostertuin haalbaar waarbij zoveel mogelijk verschillende functies in en rondom de tuin zijn gesitueerd. Een functioneel concept is er een waarin de gezamenlijke tuin de spil vormt van een (semi-)open gemeenschap. Een dergelijk gebruiksconcept kan bijdragen aan de 'levende geschiedenis' van de kloostertuin. Daarmee wordt niet zozeer het verhaal van het verleden verteld door het bevriezen van de vorm en inhoud (lees: functies die zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke functies blijven), maar worden de continuïteiten én breuken in de geschiedenis ervaarbaar gemaakt door het actualiseren van inhoud (lees: het introduceren van zoveel mogelijk verschillende functies). Dit concept ligt uiteindelijk dicht bij de oorspronkelijke betekenis van het integrale kloosterleven.²⁹

Een eigentijds kloostertuin ontwerp

Daarmee is de kwestie van het behoud of de actualisering van de vorm nog niet afdoende behandeld. De formele kenmerken van de kloostertuin met een cultuurhistorische waarde die worden genoemd zijn onder andere: de opdeling van de tuin in drie delen, de bomenlanen die de verschillende onderdelen met elkaar verbinden, en het stervormig park. De opdeling in drie gebieden heeft vooral waarde door de bovengenoemde historische betekenis van de aanwezigheid van de drie functies economie, religie en recreatie. Wanneer de cultuurhistorische waarde van de kloostertuin op een hoger abstractieniveau wordt gedefinieerd, namelijk de rol die de kloostertuin heeft gespeeld in de integratie van de onderdelen van het dagelijks leven, en wanneer dit vervolgens leidt tot een geactualiseerd concept voor de kloostertuin waarbij het draait om het bij elkaar brengen van zoveel mogelijk functies, dan volgt hieruit dat de driedeling niet koste wat kost behouden moet blijven. Simpel gezegd: een opdeling in zes verschillende delen draagt misschien wel meer bij aan het concept van de eigentijds kloostertuin zoals hierboven beschreven. De bomenlanen zijn daarentegen waarschijnlijk een goed middel om samenhang te brengen in de tuin en om de verschillende functies met elkaar te verbinden. Wat dat betreft is het wellicht beter om de bomenlanen te herstellen of zelfs door te trekken, zodat een carré van lanen ontstaat dat de gehele tuin omsluit. De toekomstige betekenis van het stervormig park is sterk afhankelijk van de toekomstige aansluiting op het kloostercomplex (en in het bijzonder de kapel). Het stervormig park is nu reeds, door de verkeersdoorbraak omstreeks 1945, een fragment.

Van kloostertuin naar stadspark?

De kloostertuin heeft ook een autonome (ruimtelijke en/of sociale) waarde: een tuin als oase midden in de stad. Vanuit de periferie zijn de kloosters net als de stations in het hart van de stad terechtgekomen. Tegenwoordig wordt het als een grote kwaliteit beschouwd om een groen gebied midden in de stad te hebben. De grote vraag is of dit onderdeel moet worden van de stedelijke structuur. Moet de kloostertuin geheel openbaar worden gemaakt of moet juist gewaakt worden voor het behoud van het besloten karakter? Die keuze kan alleen worden gemaakt als een toekomstige gebruiker zich aandient. Verschillende betekenissen voor de kloostertuin kunnen waardevol zijn: een oase in de binnenstad of, zoals

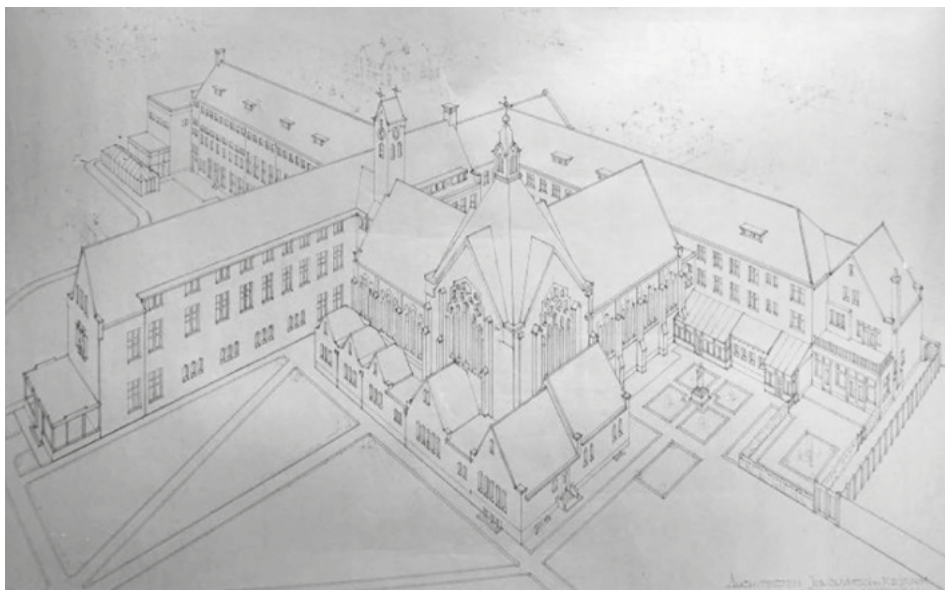
Deze luchtfoto van Mariadal toont links het klooster, in het midden de kloostertuin met de verschillende onderdelen en aan de rechterzijde de verbrede Kloosterstraat (BING maps)

eerder gesuggereerd, een afgeschermd wereld voor een specifieke groep of een multifunctionele ontmoetingsruimte. Maar ook bij het concept van een openbare stadstuin, als een oase in de binnenstad, is het een kwaliteit dat de tuin niet aan een doorgaande route voor langzaam verkeer ligt. Een koppeling met de stedelijke structuur zou liever een terloops karakter moeten hebben, die recht doet aan het rustige en besloten karakter van de tuin. Dat past beter bij de historische betekenis en bij de eigentijdse potentie van een rustige oase, terzijde van de doorgaande routes.

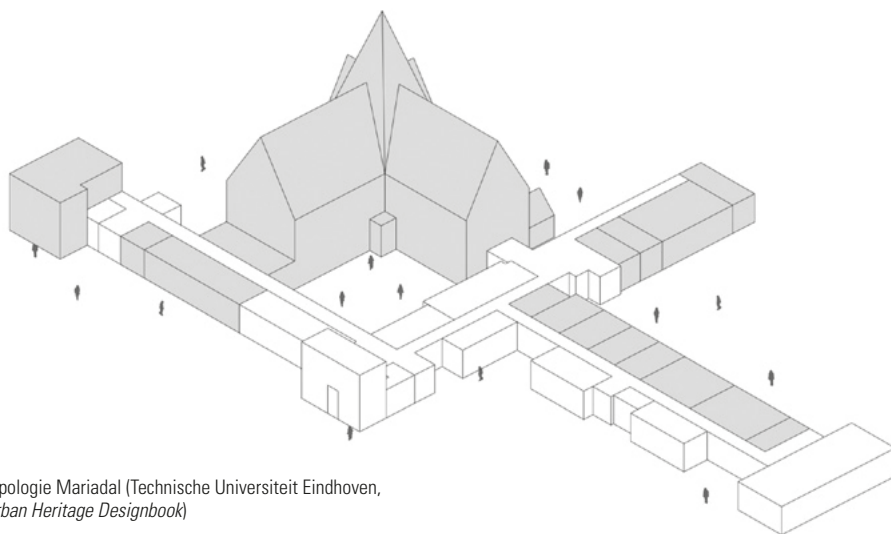
Een twintigste-eeuws klooster

Zoals in veel moderne kloosters gaat de typologie van het Mariadal terug op het middeleeuwse klooster. Het middeleeuwse klooster is gestructureerd rond een *claustrum* of kloosterpand. Aan een zijde van het *claustrum* ligt de kapel en aan de andere zijden zijn de woon domeinen van het klooster gesitueerd. Daarbuiten, vaak los van het hoofdgebouw, liggen de werkdomeinen. Maar er zijn belangrijke verschillen. Het *claustrum* in het Mariadal is in feite niet meer dan een symbolisch overblijfsel van de middeleeuwse kloosters, het heeft geen functie. Een praktisch nut is overigens wel de lichttoelating van de vleugels met de dubbel ontsloten corridors. Het accent van de negentiende- en twintigste-eeuwse kloosters ligt op de grote vleugels, gebouwdelen bestaande uit meerdere lagen met lange gangen, vaak bestemd als 'pensionaten'. De typologie van gangen en slaapzalen past bij een strikt gereguleerde gemeenschap.

29 Nota bene: het hierboven geformuleerde concept gebaseerd op een actualisering van de kloostertuin en het kloosterleven sluit in principe niet aan op het eerder genoemde concept voor een afgeschermd ruimte voor kwetsbare groepen midden in de stad, gebaseerd op een actualisering van de typologie van het gebouw.

Het klooster Mariadal werd gebouwd door de architecten J.Th.J. Cuypers en F.B. Sturm. 'Noviciaat der zusters Franciscanessen', tekening van J. Burgess circa 1935 (Atelier Quadrat, *Kloostercomplex Mariadal*, 18)

Typologie Mariadal (Technische Universiteit Eindhoven, *Urban Heritage Designbook*)

Bij leegstand wordt het *claustrum*, vanuit een hedendaags perspectief, een herinnering van de herinnering. De symbolische betekenis is relatief beperkt, het kloosterpand duidt slechts op de typologische overeenkomst van het twintigste-eeuwse klooster en het middeleeuwse klooster. De herinnering aan het *claustrum* zou men wel opnieuw kunnen opladen, bijvoorbeeld door een nieuwe rondgang te creëren, zoals in de middeleeuwse kloosters. Daarmee zou ook de structuur van benauwende interne corridors 'licht en lucht' kunnen krijgen. Wat de rest van het stelsel van gangen en kamers betreft, lijken er weinig redenen om deze disciplinerende structuur in stand te houden. Het openbreken van de gebouwen, vooral op de begane grond, verbetert niet alleen de gebruikskwaliteit maar is ook – en daar

gaat het hier om – een aanpassing van de historische betekenis. Wat de gebouwwolumes betreft: deze hebben een zekere waarde in de stedelijke structuur. De relatief grote gebouwen zorgen voor een monumentale laag in de stedelijke structuur.

De stijl van een religieus-burgerlijk instituut

Het Mariadal klooster is gebouwd in de stijl van de Delftse School. J.Th.J. Cuypers ontwierp de kapel; het ontwerp voor de rest van het gebouw is van F.B. Sturm. Met deze traditionalistische stijl wordt nadrukkelijk afstand genomen van de neogotische stijl. De neogotiek, met haar verwijzing naar de middeleeuwse esthetiek, belichaamde het verlangen naar een ervaring van de katholieke gemeenschap, een nieuwe katholieke bloeiperiode. Het is een stijl die zich afzet tegen de protestantse neorenaissance-architectuur. Lang was de neogotiek de dominante stijl voor katholieke religieuze architectuur. Aan het begin van de twintigste eeuw raakten de ‘ware principes’ van de katholieke, op de gotiek gebaseerde architectuur, zoals in het midden van de negentiende eeuw geformuleerd door Augustus Pugin in Groot-Brittannië en door Alberdingk Thijm in Nederland, langzaam uit de gratie.³⁰ Architecten zoals Dom Bellot en Dom Van der Laan (beiden benedictijnse monniken) zochten naar een nieuwe stijl gebaseerd op eenvoud. Niet langer werd de oriëntatie op de hemel en de verpersoonlijking van God centraal gesteld maar een directe beleving van het wonder van de goddelijke creatie zoals gevoeld kan worden in een directe relatie met de natuur. Deze ontwikkeling van de katholieke spiritualiteit werd beïnvloed door de abstractie van het neothomistische denken, dat aan het eind van de negentiende eeuw sterk aan invloed won. Onder architecten leidde de zoektocht naar een nieuwe stijl die de beleving van de natuur centraal stelde, naar een herinterpretatie van de middeleeuwse architectuur. Nu werd de middeleeuwse architectuur juist gewaardeerd om het vermogen de relatie tussen ons en de natuur voelbaar te maken.³¹

Het openstaan voor nieuwe ideeën en de zoektocht van een nieuwe stijl waren ook het gevolg van het gegroeide zelfvertrouwen van de katholieken.³² De emancipatie van het katholieke volksdeel was ruim een halve eeuw na het aantreden van Willem II en de grondwet van 1853 redelijk op stoom gekomen. Geholpen door de industrialisatie van Noord-Brabant en door welvaarts groei hadden katholieke instellingen een stevige positie gekregen in de samenleving.³³ De katholieke instellingen presenteerden zich nadrukkelijker als onlosmakelijk onderdeel van de stedelijke samenleving en maakten daarbij vaker gebruik van de architectuurstijlen die eerder voorbehouden waren aan niet-religieuze en niet-katholieke gebouwen. De katholieke opdrachtgevers van bouwwerken voor kerken, kloosters en scholen zochten daarbij naar een architectuur die een neutrale inpassing binnen de stedelijke ruimte kon combineren met representatie van de katholieke identiteit, die aansloot bij de moderne tijd maar tegelijkertijd oog had voor traditionele waarden. De Delftse school van Granpré Molière, de neoromaanse en zelfs de neorenaissance stijl (die laatste weliswaar meestal met enkele neogotische toevoegingen) en de meer abstracte architectuur van Dom Bellot en Dom Van der Laan kwamen daarvoor in aanmerking. Het zijn architectuurstijlen waarin soberheid en eenvoudige geometrische patronen leidend zijn.

30 Pugin, *The true principles*; Alberdingk Thijm, *De heilige linie*.

31 Maurice Denis: ‘Qu’est-ce donc qui nous touche dans l’art du Moyen Age? Je réponds: c’est sa jeunesse d’âme, sa sincérité, sa naïveté, c’est la simplicité du rapport qu’il établit entre la nature et nous.’ Citaat in Simmins, ‘Vers une théorie’, 136.

32 De zoektocht naar een nieuwe eenvoud in de architectuur vond overigens ook plaats buiten katholieke kringen. Berlage stelde in zijn lezing *Bouwkunst en Impressionisme* uit 1893 ‘...van bouwkunst terug te willen naar een eerlijke bouwkunde, waarbij door toepassing van een zuivere constructie aan alle kunstelementen is voldaan.’

33 Van de Sande, ‘Noord-Brabant’.

Voorgevel Mariadal (Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed 2010)

Een verlichte kapel

Het interieur van de kapel en de entree van het klooster hebben een hele andere uitstraling.

De kapel is een *Gesamtkunstwerk*: alle onderdelen zijn in samenhang met elkaar ontworpen. De architectonische samenhang is het resultaat van de consequent toegepaste geometrische patronen (zoals de hoek van dertig graden), het terugkerend kleurgebruik, de plaatsing en het ontwerp van de kapelbanken en de baksteenpatronen van de wanden. De ruimte van de kapel wordt als één ruimte ervaren en wordt nergens verstoord door losse objecten. De kapel is licht en heeft door de lichte grijs-zilveren kleur een briljante uitstraling. De entreehal die het klooster met de kapel verbindt, heeft een vergelijkbare uitstraling. Boven de entree zijn wandschilderingen aangebracht die zijn opgebouwd uit lichte kleuren. Het kleurgebruik en de aanwending van het licht in de ruimtes zijn gericht op het oproepen van een zintuiglijke ervaring. Iconografische elementen of ornamenten zijn beperkt aanwezig. In de kapel gaat het niet om het overbrengen van allegorische betekenissen, maar om de bezoeker onder te dompelen in deze zintuiglijke ervaring, die de bezoeker dichterbij God, de natuur, bij de gemeenschap en tot zichzelf moet brengen.

Interieur van de kapel van Mariadal (Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed 2010)

De omhulling van de gemeenschap

Een van de meest bijzondere onderdelen van de kapel is de behandeling van de baksteenwanden. Door het gebruik van baksteen in het interieur wordt de kapel als deel van de stedelijke ruimte beleefd. De baksteenwanden zijn echter zodanig bewerkt dat de kapel tegelijkertijd ook als een interieur aanvoelt. Met gouden en groene keramische bakstenen is een complex weefsel gevormd. De gouden lijnen lopen verticaal, de groen lijnen lopen horizontaal. Het staand verband in de steensmuur maakt deze complexe patronen mogelijk. Het weefsel van keramische stenen en afwisselende verbanden vormt de bekleding van de ruimte. Het patroon realiseert een immateriële laag die contrasteert met het doelbewuste tonen van de baksteen als het bouw materiaal. De immateriële laag drukt de materialiteit van het materiaal naar de achtergrond.³⁴ Wat wordt beleefd, is de omhulling die door het weefsel wordt gecreëerd. Het is de omhulling van een gemeenschap, van de aanwezigen in de kapel.

De ruimtelijke structuur van de kapel versterkt deze functie als gemeenschapsruimte. De kapel heeft een voor twintigste-eeuwse vrouwenkloosters kenmerkende L-vorm, die het *claustrum* aan twee kanten omsluit.³⁵ In de kapel van Mariadal wordt het onderscheid tussen de kloosterlingen en de bezoekers en pensionaten niet meer zo nadrukkelijk aangegeven als voorheen gebruikelijk was. De 'hoek' in de kapel zorgt er voor dat de kloosterlingen en de 'gewone' kerkgangers elkaar niet zien waardoor een fysieke scheiding, een doksaal of een verhoogde koorruimte, zoals in de middeleeuwse kloosterkerken gebruikelijk was, overbodig is. De kapel kan hierdoor als een grote ruimte worden beleefd.

Een mentale constructie

Een andere betekenislaag in de kapel wordt gevormd door de geometrische patronen van de constructie. Alle hoeken in de opstanden en in de constructie zijn opgebouwd uit hoeken van dertig graden. De geometrische patronen lijken geïnspireerd door de werkwijze van Dom Bellot, die in zijn architectuur sterk leunde op de proportieleer. In de getalsmatige verhoudingen die in de constructie zijn verscholen, toont zich de goddelijke waarheid. In de architectuur van Bellot is de geometrie expressief gemaakt: de geometrische patronen en getalsmatige verhoudingen zijn expliciet aanwezig. Daarmee is het niet alleen een fysieke, maar ook een mentale constructie.

Drie betekenislagen

De zintuiglijke ervaring die wordt veroorzaakt door het licht en het kleurgebruik, de omhulling van de gemeenschap door het weefsel van baksteen en de representatie van de universele waarden in de geometrische patronen vormen drie betekenislagen, als dimensies van een nieuwe spirituele ervaring die, zoals eerder genoemd, de bezoeker dichterbij

³⁴ Volgens de architectuur theoreticus Gottfried Semper kan alleen 'door de totale beheersing van het materiaal het materiaal vergeten worden'. Semper beschouwde het weefsel of vlechtwerk als de oorspronkelijke ruimtescheiding, de essentie van de wand. De wand die vooraf ging aan alle andere type wanden, van klei, steen of baksteen.

³⁵ Een pragmatische reden voor deze structuur is wellicht dat anders er een hele korte, onpraktische vleugel gemaakt had moeten worden aan deze zijde van het *claustrum*.

God, de natuur, bij de gemeenschap en tot zichzelf moet brengen.³⁶ De werking van deze samenwerkende betekenislagen is zo krachtig en samenhangend, zoals een *Gesamkunstwerk* betaamt, dat elke kleine ingreep de werking reduceert of zelfs teniet doet. De RCE zegt over deze kapel niet voor niets dat er gezocht moet worden naar een functie waarbij geen aanpassingen aan de kapel hoeven te worden gedaan. De architectuur van de kapel is, met andere woorden, zeer hermetisch.

Een nieuwe gemeenschapsruimte?

Wat is de hedendaagse betekenis van de architectuur van de kapel? Met het vertrek van de zusters is de gedeelde religieuze beleving minder relevant geworden. Het weefsel werkt ook zonder deze gemeenschappelijke religieuze ervaring echter nog steeds als een omhulling. De kapel is daarmee een soort huiskamer. De kapel zou een ruimte kunnen worden voor een ander type gemeenschap, die wellicht meer open is en meer op de stad georiënteerd. De omhulling zou dan meer als een (mentale) grens tussen binnen en buiten moeten functioneren. Daarbij zou de het interieur van de kapel van buiten zichtbaar kunnen zijn en, *vice versa*, de buitenwereld vanuit de kapel. Het weefsel leent zich goed voor het creëren van een meer open begrenzing. Binnen de structuur van het weefsel kan een nieuw patroon van openingen worden toegevoegd.

Het is de vraag of een dergelijke nieuwe gemeenschapsfunctie kan worden gekoppeld aan de nieuwe functie voor de rest van het klooster. Wellicht is een ontkoppeling van kapel en klooster hiervoor een oplossing. Dat zou kunnen betekenen dat de oriëntatie van de kapel moet worden omgedraaid. De entree aan de straatzijde is mogelijk niet meer geschikt door de verweving met de rest van het klooster. Een alternatieve entree *casu quo* opening aan de tuinzijde kan de kapel een directe oriëntatie op de stad geven.

Geschiedenis, erfgoed en ontwerp

In het bovenstaande is geprobeerd om op basis van een historische en kunsthistorische beschrijving de hedendaagse betekenissen van het klooster Mariadal te formuleren. Het is bedoeld als een exploratieve tekst waarbij enkele contradicties voor lief zijn genomen. Bewust zijn enkele 'offensieve', wellicht brutale, voorstellen voor verandering van de monumentale structuur gedaan. Deze tekst is vooral bedoeld om de betekenis van de vorm én de inhoud van het object, in verleden en toekomst, bij erfgoedontwikkeling onder de aandacht te brengen.

³⁶ Zie Father Régamey: 'Entrer dans l'Église, c'est s'enfoncer dans une double profondeur, celle de son âme à soi-même qui cesse de se dissiper aux régions de la dissimilitude, et celle de la communauté fraternelle, toutes deux découvertes dans le profondeurs de l'amour divin. L'Église est dans la Cité le lieu où les hommes accèdent à leur propre vérité dans un dépassement d'eux-mêmes en Dieu et en leurs frères. Elle est le foyer d'une ferveur contagieuse qui doit gagner la Cité entière. Elle n'est pas la centrale d'une propagande: elle est une fraternité qui donne à ceux qui en vivent l'expérience de l'amour divin: ce que les autres perçoivent de cette vie est d'une conviction irrésistible. Tel est l'appel de l'Église à la Cité.' Citaat in Simmins, 'Vers une théorie', 139.

RÉSUMÉ

Transformations monumentales. La relation entre historiographie, politique du patrimoine et projet

Du point de vue de l'ingénieur architecte urbaniste, la valeur d'un bâtiment historique patrimonial tient simultanément à ses caractères intrinsèques et à son implantation, à ce qu'il peut raconter du passé et aux significations qu'il peut revêtir aujourd'hui. Lorsqu'un bâtiment se voit affecté à de nouveaux utilisateurs, ceux-ci créent avec l'édifice un lien différent de celui que leurs prédécesseurs entretenaient avec ces murs et ces volumes.

Le cas de l'architecture religieuse est particulier, en ceci que la forme et la fonction du bâtiment sont très intimement liées. L'architecture y est fondée sur la signification religieuse et sur les usages rituels. Cela se vérifie 1° sur le plan de la structure, car la construction doit être adaptée aux usages liturgiques et le cas échéant communautaires, en ce compris une articulation —variable selon les congrégations— entre clôture et ouverture sur le monde, 2° sur le plan du style, car celui-ci est souvent chargé idéologiquement et émotionnellement, comme dans le cas du néo-gothique, et 3° sur le plan du contexte. Dès lors qu'une communauté quitte un bâtiment conventuel et que celui-ci n'est pas réaffecté à un autre usage religieux, la rupture dans la signification du bâtiment est particulièrement forte. Le style, la structure et le contexte ne sont plus en adéquation avec les nouveaux usages.

Une continuité relative peut toutefois être proposée si l'on est attentif à la valeur historique du bien lors de sa réaffectation. En termes de construction mentale, l'édifice offre d'ailleurs un lien avec le passé qu'il représente : il raconte à sa façon l'histoire d'un lieu, d'une période, d'hommes et de femmes. Mais ces récits sont toujours pluriels, car il y a plusieurs types d'usage et plusieurs périodes qui se sont succédés. Le travail de conservation active des monuments historiques s'apparente donc à l'historiographie et à l'interprétation historique : l'opération n'est pas neutre et suppose de poser des choix, en mettant l'accent sur telle dimension plutôt que sur telle autre.

Dans la pratique actuelle de la restauration et de la réaffectation, une approche *défensive* reste dominante, malgré quelques plaidoyers pour une ouverture. Ce sont principalement des jugements de valeur de l'ordre de l'histoire culturelle qui déterminent quels éléments doivent être préservés, et c'est en fonction de ceux-ci que l'actualisation du bâtiment peut prendre place. Cette approche mène à une muséalisation de parties spécifiques de l'édifice.

Une approche plus *offensive* vise par contre à articuler la valeur historique des éléments architecturaux et la signification qu'on peut leur accorder en termes d'usages contemporains. L'auteur propose à cet égard une approche plus proche de l'objet comme source historique que dans les théories courantes sur le patrimoine, tout en offrant l'espace pour une prise de position quant aux significations culturelles des monuments historiques. Il souligne que cette approche « offensive » impose une collaboration beaucoup plus intensive entre historiens, spécialistes du patrimoine et auteurs de projet.

L'auteur propose ensuite une illustration de son propos, en appliquant celui-ci au cas du couvent des sœurs franciscaines de Mariadal à Roosendaal (Noord-Brabant). Il examine d'abord comment le tissu urbain s'est fait et défait, au travers d'un processus remontant à l'arrivée de la communauté en 1832 : installation dans une maison de maître, agrandissement (1838) et construction d'une chapelle à l'arrière (1842), développement d'un quartier

scolaire et conventuel suite à l'implantation de nouveaux établissements voisins en 1870 et 1919, destructions de bâti et agrandissement de voirie dans les années 1970. Cette déstructuration limite évidemment les possibilités d'intervention.

Il en va différemment des nouveaux bâtiments édifiés pour les Franciscaines en 1934 par les architectes J. Cuypers et B. Sturm au nord du site. Le bâtiment conventuel à front de rue présente une façade et un ordonnancement dans le style de l'Ecole de Delft : usage de la brique, sobriété, grandes fenêtres, bien dans le style de cette architecture moderne traditionaliste. Par contre, la chapelle est d'allure moderniste affirmée et conçue comme une œuvre d'art totale, intégrant l'élévation, l'espace, le parement mural, l'éclairage et le mobilier. L'inventaire des monuments nationaux met l'accent sur ce complexe conventuel comme illustration d'une typologie architecturale, comme jalon dans l'œuvre de ses architectes et comme expression de la place prise dans la société par les congrégations catholiques dans l'entre-deux-guerres. Ce sont aussi ces éléments que souligne le Service national du patrimoine culturel dans son rapport exploratoire. Mais tout ceci, centré sur les styles et l'histoire de l'œuvre architecturale, n'est guère de nature à guider les auteurs de projets en quête d'un usage actualisé et d'une nouvelle signification en lien avec ce passé et avec le caractère du bâtiment. Par contre, si l'on prend en considération le fait que ce couvent abritait une communauté assurant des soins et un enseignement, au service de l'ensemble de la population et donc du développement de la ville et de la province, le fait que cette communauté s'intégrait dans une congrégation formant un véritable réseau supra-local, offrant aussi des possibilités de mobilité à ses membres et, au prix paradoxal d'un retrait relatif de la société, des possibilités de carrière et d'émancipation aux religieuses enseignantes qu'elle formait, une relecture contemporaine possible est la suivante : réaffecter le lieu en centre d'hébergement pour personnes en situation de difficulté, afin qu'un relatif retrait du monde leur permette de se reconstruire et de s'émanciper socialement, idéalement en réseau avec des centres analogues. La fonction d'avenir présente ainsi un aspect de continuité avec la fonction ancienne, aide à en transmettre la mémoire et à lui donner sens, et reste en cohérence avec la structure et l'esprit du bâtiment. S'agissant de la chapelle, son architecture stimule une expérience de rapprochement avec la nature, la communauté et soi-même. On peut suggérer dès lors de pratiquer une ouverture pour créer une communication visuelle entre l'intérieur de la chapelle et la ville. En outre, il pourrait être opportun de dissocier fonctionnellement la chapelle du couvent, et de lui offrir une nouvelle entrée par le jardin. De son côté, le jardin clos du couvent de 1934 revêt également un intérêt patrimonial en tant qu'illustration de la catégorie «jardin conventuel» : les spécificités du jardin passent au second plan derrière son statut d'exemple illustratif utile à conserver. Il est très difficile d'en réactualiser l'ensemble des caractéristiques fonctionnelles, liées notamment à une stricte discipline de vie conventuelle. On peut toutefois, par exemple, en faire un parc public tout en en préservant le caractère (semi-) fermé, qui renforce le calme du lieu, ou un lieu de rencontre permettant d'intégrer les diverses dimensions d'un usage multifonctionnel des alentours immédiats (tout comme jadis le jardin conventuel intégrait les multiples dimensions de la vie religieuse : contemplation, récréation, travail).

(Résumé en français par Eric Bousmar)

Literatuur

- Alberdingk Thijm, J.A., *De heilige linie. Proeve over de oostwaardsche richting van kerk en altaar als hoofdbeginsel der kerkelijke bouwkunst* (Amsterdam 1858).
- Atelier Quadrat, *Kloostercomplex Mariadal*, Stedenbouwkundige verkenning (Rotterdam 2011).
- Bij het Eeuwfeest der Penitenten-Recollectinen van Roosendaal 1832-1932*, *Tijdschrift Franciscaansch Leven* XV (1932).
- Bureau Oranjewoud, *Een erfgoedkaart voor Roosendaal* (Heerenveen 2011).
- Cultuurhistorische Verkenning Klooster Mariadal te Roosendaal, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ([Amersfoort] 2010).
- G., P., 'De Vrouw der Voorzienigheid M.M. Joseph', in: *Bij het Eeuwfeest der Penitenten-Recollectinen van Roosendaal 1832-1932*, *Tijdschrift Franciscaansch Leven* XV (1932) 5-10.
- Jansen, J., *De toekomst van het verleden. Over ruimtelijke ordening en erfgoedzorg na de Belvedere*, Inaugurele rede Wageningen Universiteit (2012).
- Kolen, J.C.A., 'Een functionele geschiedenis', in: M. Eerden e.a. (red.), *Op historische gronden, Erfgoed in een context van ruimtelijk ontwerp, planning en democratie* (Utrecht 2008) 83-102.
- Ministerie voor Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Kiezen voor karakter, Visie erfgoed en ruimte* (Den Haag 2011).
- Netwerk Erfgoed & Ruimte, Onderzoek & Onderwijs, *Van gearrangeerd huwelijk tot dynamische verhouding, de relatie tussen erfgoed en ruimtelijke ordening* (Amersfoort 2012).
- Netwerk Erfgoed & Ruimte, Onderzoek & Onderwijs, *Karakterschetsen, Nationale Onderzoeksagenda Erfgoed en Ruimte, Deel 1 Kennisagenda* (Amersfoort 2014).
- Pugin, A.W.N., *The true principles of pointed Christian architecture* (London 1841).
- RIGO/Gemeente Roosendaal, *Bestemmingsplan Roosendaal Centrum Noord* (Rotterdam/Middelburg 2008).
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Cultuurhistorische verkenning klooster Mariadal te Roosendaal* (Amersfoort 2010).
- Sande, A. van de, 'Noord-Brabant (1830-1960)', in: R. van Uytven e.a. (red.), *Geschiedenis van Brabant, van het hertogdom tot heden* (Zwolle/Leuven 2004) 641-671.
- Simmins, G., 'Vers une théorie de l'architecture de Dom Bellot' (*Dom Bellot: Towards a Theory of Architecture*), in: Claude Bergeron en Geoffrey Simmins, *L'Abbaye de Saint-Benoît-dulac et ses bâtisseurs* (Calgary 1997), 135-162.
- Smits, J., *Vademecum van religieuzen en hun kloosters in Noord-Brabant* (Alphen aan de Maas 2010).
- Sr. Félicité, 'Het aandeel der Penitenten-Recollectinen in het Onderwijs', in: *Bij het Eeuwfeest der Penitenten-Recollectinen van Roosendaal 1832-1932*, *Tijdschrift Franciscaansch Leven* XV (1932) 11-23.
- Technische Universiteit Eindhoven, Leerstoel Stedenbouw en Stedelijke Architectuur, Gijs Bouwens, Floris van Mooij en Jasper Uiter, *Urban Heritage Atlas Mariadal* (Eindhoven 2015).
- Technische Universiteit Eindhoven, Leerstoel Stedenbouw en Stedelijke Architectuur, Jasper Uiter, *Urban Heritage Designbook* (Eindhoven 2015).